

Romboidni brevar iz Novske

Stingl, Sebastijan

Source / Izvornik: **Annales Instituti Archaeologici, 2022, XVIII, 157 - 163**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:291:479998>

Rights / Prava: [Attribution 3.0 Unported](#)/[Imenovanje 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

Annales
Instituti
Archeologici

Godišnjak
Instituta za
arheologiju

XVIII - 2022

UDK 902/904
ISSN: 1848 6363

Glavna i odgovorna urednica / Editor in chief
Katarina Botić

Tehnički urednici / Technical editors
Katarina Botić
Marko Dizdar

Uredništvo / Editorial board
Marko Dizdar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Hrvoje Kalafatić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Ana Konestra, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Siniša Krznar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Andreja Kudelić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Bartul Šiljeg, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Asja Tonc, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Marina Ugarković, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Mario Gavranović, Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria
Boštjan Laharnar, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Slovenija
Alenka Tomaž, Fakulteta za humanistične studije, Univerza na Primorskem, Koper, Slovenija
Vesna Bikić, Arheološki institut, Beograd, Srbija
Perica Špehar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
Miklós Takács, BTK Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities ELKH, Budapest, Hungary

Izdavački savjet / Editorial committee

Juraj Belaj, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Saša Kovačević, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Goranka Lipovac Vrkljan, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Daria Ložnjak Dizdar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Branka Migotti, Zagreb, Hrvatska
Ivana Ožanić Roguljić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Ante Rendić-Miočević, Zagreb, Hrvatska
Tajana Sekelj Ivančan, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Tihomila Težak-Gregl, Zagreb, Hrvatska
Tatjana Tkalčec, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
Željko Tomičić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska
Ante Uglešić, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar, Hrvatska
Snježana Vrdoljak, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Prijevod na engleski / English translation
Marko Maras i autori

Lektura / Language editor
Katarina Botić i autori (hrvatski jezik/Croatian)
Marko Maras (engleski jezik/English)

Nakladnik / Publisher
Institut za Arheologiju
Institute of Archaeology

Adresa uredništva / Editor's office address

Institut za arheologiju
/ Institute of Archaeology
Jurjevska ulica 15
HR-10000 Zagreb
tel 385 (0) 1 615 0250
fax 385 (0) 1 605 5806
e-mail: iarh@iarh.hr
web: http://www.iarh.hr

Dizajn / Design
Umjetnička organizacija OAZA

Korektura / Proofreaders
Katarina Botić
Ana Konestra
Asja Tonc

Računalni slog / Layout
Hrvoje Jambreč

Annales Instituti Archaeologici uključeni su u indekse: Clarivate Analytics services – Emerging Sources Citation Index, SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam. / Annales Instituti Archaeologici are included in the indexes: Clarivate Analytics services – Emerging Sources Citation Index, SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam.

Izrađeno uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske. / Made with the financial support of the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia.

E-izdanja. Publikacija je dostupna u digitalnom obliku i otvorenom pristupu na <https://hrcak.srce.hr/en/aia> / E-edition. The publication is available in digital and open access form at <https://hrcak.srce.hr/en/aia>

Ovaj rad licenciran je pod Creative Commons Attribution By 4.0 međunarodnom licencom. / This work is licenced under a Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence.

Annales
Instituti
Archeologici

Godišnjak
Instituta za
arheologiju

Prethodna priopćenja Preliminary reports

7–15

Daria Ložnjak Dizdar
Lidija Miklik-Lozuk

Istraživanja kasnobrončanoga naselja u Novi Gradu na Savi 2021. godine

Exploring the Late Bronze Age settlement at Novi Grad na Savi in 2021

16–34

Tatjana Tkalčec
Marko Dizdar

Rezultati zaštitnih istraživanja kasnolatenskoga naselja Lozan – Lendava u Podravini

The results of the rescue excavations at the Late La Tene settlement of Lozan – Lendava in the Drava Valley

35–62

Marina Ugarković
Ana Konestra
Martina Korić
Antonela Barbir
Eduard Visković

Arheološko istraživanje u Ulici Ivana Pavla II (tzv. parcela Lupi) u Starome Gradu na otoku Hvaru (2021.)

Archaeological excavations on Ivana Pavla II Street (the so-called Lupi plot) in Stari Grad on the island of Hvar (2021)

63–75

Asja Tonec
Marko Dizdar
Hrvoje Vulić

Nalazi rimske vojne opreme i konjske orme s nalazišta Ostrovo – Sokolovac

Finds of Roman military equipment and horse harness from the site of Ostrovo – Sokolovac

76–87

Jere Drpić

Prostorna analiza rimske ceste: *Incerto – Stravianis – Mursa*. Brdska dionica

Spatial analysis of a Roman road: *Incerto – Stravianis – Mursa*. Hill section

88–119

Bartosz Nowacki
Ana Konestra
Fabian Welc

Preliminary typology and contextual analysis of Roman and late antique cooking wares from the Roman rural settlement at Podšilo bay on the island of Rab (north-eastern Adriatic, Croatia)

Preliminarna tipologija i kontekstualna analiza rimskoga i kasnoantičkoga kuhinjskog posuđa iz antičkoga ruralnog naselja u uvali Podšilo na otoku Rabu (sjeveroistočni Jadran, Hrvatska)

120–130

Ana Konestra
Gaetano Benčić
Enrico Cirelli
Klaudia Bartolić Sironić
Ilaria Sommariva

Ecclesia S. Mariae de Turre cum capellis suis – identification of an earlier phase of the Church of the Holy Cross at Tar – Stancija Blek (Tar-Vabriga – Torre-Abrega, Istria)

Ecclesia S. Mariae de Turre cum capellis suis – utvrđivanje ranije faze crkve sv. Križa na lokalitetu Tar – Stancija Blek (Tar-Vabriga – Torre-Abrega, Istra)

131–142

Maja Zeman
Suzana Damiani
Marta Perkić
Ivana Ožanić Roguljić
Kristina Turkalj

Otkrivanje starih dubrovačkih katedrala. Istraživačke aktivnosti i međunarodna suradnja 2020. – 2022.

Discovering the Old Dubrovnik Cathedrals. Research Activities and the International Collaboration in 2020–2022

143–156

Juraj Belaj
Josip Pavić
Željko Krnčević

O arheološkim istraživanjima lokaliteta Mukoše kraj Goriša 2021. godine
On the archaeological excavation of the site of Mukoše near Goriš in 2021

157–163

Sebastian Stingl

Romboidni brevar iz Novske
The rhomboid breverl from Novska

Pregledni radovi Review papers

164–179

Mia Marijan
Andreja Kudelić

Upotreba ognjišnih keramičkih predmeta u
domaćinstvima kasnog brončanog doba
The usage of hearth-related ceramic objects in
Late Bronze Age households

180–188

Snježana Vrdoljak

Kalupi za lijevanje šuplje sjekire na lokalitetu
Kalnik – Igrišće
The casting moulds for socketed axes from the
site Kalnik – Igrišće

189–201

Tea Kokotović

Rezultati antropološke analize ljudskih koštanih
ostataka s lokaliteta Mukoške kraj Goriša iz 2021.
godine
Results of the anthropological analysis of the
osteological material from Mukoške site near Goriš
from 2021

202–211

Antonela Barbir
Petar Crnčan

Usporedna malakološka zbirka kao znanstveni
alat u arheologiji
Comparative malacological collection as a
scientific tool in archaeology

Kratki projektni izvještaj Short project report

212–218

Marina Ugarković
Martina Korić

O aktivnostima i rezultatima prve godine projekta
*Transformiranje jadranskog kozmosa: otočnost,
povezanost i globalni identiteti pred-rimske
Dalmacije* (AdriaCos) (HRZZ UIP-2020-02-2419)
On the activities and results of the first year of
the project *Transforming the Adriatic cosmos:
insularity, connectivity, and glocal identities of
pre-Roman Dalmatia* (AdriaCos) (HRZZ UIP-2020-
02-2419)

Kratki terenski izvještaj Short field report

219–222

Daria Ložnjak Dizdar
Marko Dizdar

Istraživanja groblja pod tumulima u Dolini kod
Nove Gradiške 2021. godine
Excavations at the cemetery under the tumuli in
Dolina near Nova Gradiška in 2021

Karta nalazišta Map of sites

1. Ostrovo – Sokolovac
2. Novi Grad na Savi
3. brdska dionica rimske ceste *Incerto – Stravianis – Mursa*
4. Dolina
5. Novska
6. Lozan – Lendava
7. Kalnik – Igrišće
8. Kurilovec – Belinščica
9. Tar – Stancija Blek
10. Rab – uvala Podšilo
11. Goriš – Mukoš
12. Hvar – Stari Grad
13. Dubrovnik

Romboidni brevar iz Novske

The rhomboid breverl from Novska

Prethodno priopćenje >
Novovjekovna arheologija
Preliminary report >
Early Modern archaeology

Sebastijan Stingl¹

(1) Institut za arheologiju
Jurjevska ulica 15
HR-10000 Zagreb
sstingl@iarh.hr
ORCID: 0000-0002-9203-1650

Primljeno Received 07. 11. 2022.
Prihvaćeno Accepted 05. 12. 2022.

Ključne riječi: novi vijek, groblje, nabožni predmeti, brevar, papir, Novska, crkva sv. Luke Evanđeliste

Tijekom arheoloških istraživanja koja su provedena oko crkve sv. Luke Evanđeliste u Novskoj te u njenoj unutrašnjosti definirana su dva horizonta ukopavanja, dominantni kasnosrednjovjekovni horizont te novovjekovni, postosmanlijski horizont koji je definiran isključivo u crkvenoj unutrašnjosti. Samo šest grobova se sa sigurnošću može datirati u novovjekovni horizont ukopavanja, a od malobrojnih nalaza posebno se ističe veći romboidni brevar pronađen među dislociranim rebrima u zapuni groba 66. Izrađen je od bakrene legure, a ukrašen je Kristovim monogramom na licu i Marijinim monogramom na naličju. Unutar brevara slabo su sačuvani ostaci papira te drveni križ koji je možda služio čuvanju relikvija.

Key words: Early Modern period, graveyard, devotional objects, breverl, paper, Novska, Church of St. Luke the Evangelist

The archaeological excavations carried out outside and inside the Church of St. Luke the Evangelist in Novska defined two burial horizons: a dominant late medieval horizon and an Early Modern, post-Ottoman horizon, which is defined only in the church interior. Only six graves can be reliably dated to the Early Modern burial horizon; standing out among the few finds there is a large rhomboid breverl found among dislocated ribs in the filling of grave 66. It is made of a copper alloy and decorated with the monogram of Christ on the front and the monogram of Mary on the back. Inside the breverl there are poorly preserved remains of paper and a wooden cross, which may have served to hold relics.

Uvod

Zarazliku od razdoblja kasnog srednjeg vijeka, kada nalaza u grobovima gotovo da i nema, a one malobrojne, najčešće jednostavne dijelove odjeće i nakit, teško je uže kronološki datirati (Tkalčec et al. 2021: 135), u novom vijeku nalazi su mnogo češći i raznovrsniji. Iako se postoci novovjekovnih grobova s nalazima razlikuju od lokaliteta do lokaliteta te u mnogome ovise o tome je li arheološko istraživanje provedeno u unutrašnjosti crkve ili izvan nje, otprilike su nalazi pronađeni u gotovo trećini grobova. Osim dijelova odjeće i obuće te rjeđe nakita, čest nalaz su nabožni predmeti koji se pronalaze u otprilike 20 do 25 % grobova.¹ Najčešće je riječ o medaljicama i križevima, koji su se nosili samostalno na uzici ili kao završeci krunica, a rjeđe o hodočasničkim privjescima i brevarima.

Posebno zanimljiv i još uvijek nedovoljno istražen nabožni predmet jest brevar, koji je ime dobio po latinskom nazivu za kratko pismo (*littera brevis*, njem. *Breverl*). Riječ je kutijici u kojoj se, na presavijenom komadiću papira, nalaze zapisani razni zazivi i blagoslovi svetaca ili neki tekst iz Biblije, najčešće odlomak iz Evandelja (Azinović Bebek, Filipec 2015: 284). Osim zapisa, nerijetko se na papirima u brevarima nalaze grafike otisnute tehnikama drvoreza ili bakroreza, ponekad obojene, s prikazima devet svetaca zaštitnika ili prikazanim događajima iz njihova života, a postoje i papiri koji kombiniraju zapise i slikovne prikaze kao što su, primjerice, manji papiri sa zazivima sv. Tri kralja i sv. Agati ili grafike s prikazom *caravaca* križa za zaštitu od kuge (*Pestkreuz*), kojeg okružuju prikazi svetaca i magijsko-religijski tekstovi i sl. (Ettlinger 1965: 110–111; Knez 2008: 47). Izrađivali su se od različitih materijala, najčešće od metala, kože, drva, kartona ili brokata (Azinović Bebek, Filipec 2015: 284), a povremeno i od nekih kvalitetnijih tkanina, poput svile i baršuna, dok su jednostavniji primjerci bili izrađivani čak i od običnog papira (Ettlinger 1965: 111). Najčešće su se nosili na lančiću ili užetu oko vrata, mogli su biti i ušiveni u odjeću, a u slučaju bolesti stavljeni su ispod jastuka (Ochsenbein 2000: 55; Azinović Bebek 2012: 38). Uz papir, u brevarima su se mogli nalaziti i mnogi drugi predmeti, uključujući i nabožne predmete poput medaljica i križeva, a nerijetko i ostaci biljaka, sjemenke, koralji, vosak i sl. (Thwaite 2020: 88). Što se točno od navedenih predmeta nalazilo u brevaru prema vjerovanju, vlasniku nije smjelo biti poznato te su stoga bili zalemljeni ili zašiveni tako da se bez oštećenja nisu mogli otvoriti. U slučaju otvaranja brevar bi izgubio svoju zaštitničku ulogu (Ettlinger 1965: 111; Böhne 1967: 208; Azinović Bebek, Filipec 2015: 284). Brojne medaljice i križevi, kao i tipovi krunica vrlo teško se mogu vremenski odrediti preciznije od općenite datacije u razdoblje novog vijeka. S druge pak strane,

brevari se proizvode kratko, samo u 18. stoljeću, te ubrzo nestaju iz upotrebe. Kao *temrinus ante quem non* prema Böhneu (1967: 208) se, zbog čestih bakroreznih prikaza Ivana Nepomuka, kojeg se naziva svecem, uzima godina njegove kanonizacije, 1729.

Do sada su u Hrvatskoj objavljeni brevari manjih dimenzija, prosječno između 2 x 2 i 3 x 3 cm (Azinović Bebek, Filipec 2015: 281). Iznimku čine nalazi dva veća, gotovo identična ovalna brevara, jedan pronađen na groblju oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku (Stingl 2017: 51–57), a drugi iz crkve Majke Božje od Kuj kod Ližnjana u Istri, koji je objavljen kao medaljon-relikvijar ili moćnik-privjesak² (Krnjak 1997: 72–73; Krnjak 2016: 410–411, kat. 176), a dimenzija su oko 6 x 4,5 cm.³ Brevari većih dimenzija već su objavljavani u stranoj literaturi (Ochsenbein 2000; Knez 2008; Gratz, Neuhardt 2010: 400–405; Lackovits Emőke 2013; Thwaite 2020: 86–90), a njima se ovim radom pridružuje i romboidni brevar iz Novske.

Sl. 1 Brevar *in situ* među dislociranim rebrima u zapuni groba 66 (snimio: S. Stingl)
Fig. 1 Breverl *in situ* among dislocated ribs in the filling of grave 66 (photo: S. Stingl)

2 Iako je knjiga *Temporis signa* autorica Tatjane Bradare i Ondine Krnjak (2016) hvalevrijedno pionirsko djelo o novovjekovnoj arheologiji Istre, ne možemo se složiti s njihovom definicijom brevara. Naime, one razlikuju dvije vrste sličnih predmeta, medaljone-relikvijare (moćnici-privjesci) i brevare (privjesci-medaljoni), pri čemu brevarima smatraju samo predmete koji su, između dva stakalca ili između jednog stakalca i kože, tkanine ili nečeg sličnog, sadržavali „isključivo kratke molitvene tekstove i/ili razne nabožne sličice“ (Krnjak 2016: 408–409) pogrešno interpretirajući doktorsku disertaciju Ane Azinović Bebek (2012) koju citiraju. Takav podatak nije naveden nigdje u disertaciji već, štoviše, upravo na stranici na koju se pozivaju piše da se u brevaru može „nalaziti mješavina priloga – sjemena, trava, voska, koralja, crvene tkanine, listića zlata, križ Schreyer, Uldarikov križ, križ Caravaca, strelica sv. Sebastijana, jezik sv. Ivana Nepomuka, medaljica s prikazom Marije iz nekog hodočasničkog mjesta ili sv. Benedikta“ (Azinović Bebek 2012: 39). Da je tome zaista tako potvrđuju i primjeri brevara objavljeni u relevantnoj stranoj literaturi (Böhne 1967; Ochsenbein 2000; Knez 2008; Gratz, Neuhardt 2010; Lackovits Emőke 2013; Thwaite 2020). Čak je i unutar brevara nešto manjih dimenzija, kao što je primjerak iz Borghetta u Italiji koji je sadržavao tri različita papira s tekstovima, pronađena i sitna perlica promjera svega 2 mm (Pasquali 2002: 44).

3 Njima vrlo sličan brevar pronađen je unutar crkve sv. Martina na Prozorju kraj Dugog Sela, a detaljan rad o navedenim većim ovalnim brevarima je u izradi.

1 Do ovog zaključka dr. sc. Ana Azinović Bebek došla je temeljem bogatog terenskog iskustva i dugogodišnjeg znanstvenog proučavanja novovjekovnih grobalja i nabožnih predmeta. Ovim putem joj zahvaljujemo na ustupljenoj informaciji.

Brevar iz crkve sv. Luke Evandeliste u Novskoj

Arheološka istraživanja na prostoru oko crkve sv. Luke Evandeliste u Novskoj te u dijelu njene unutrašnjosti provedena su 2018. godine. Otkriveni su brojni kasnosrednjovjekovni te u manjem broju novovjekovni grobovi, ali i temelji najstarije faze crkve iz druge polovice 12. stoljeća. Riječ je o jednobrodnoj građevini s kvadratnim svetištem, koja je bila zidana opekom (Belaj, Stingl 2019: 95–96). Crkva je teško stradala za vrijeme osmanlijske okupacije, koja je trajala od 1540. do 1691. godine. Nakon oslobođenja se, na temeljima starije zidane crkve, gradi drvena kapela, a potom sredinom 18. stoljeća nova, kamenom zidana kapela (Belaj, Stingl 2019: 79). Čini se da se za vrijeme osmanlijske okupacije nije pokapalo na prostoru ruševne crkve, ali se s ukapanjem nastavilo po oslobođenju, a o čemu svjedoče dva, golim okom vidljiva različita horizonta ukopavanja. Novovjekovni horizont ukopavanja utvrđen je samo unutar crkve, a u potpunosti je istražen u istočnom dijelu broda, jedinom do zdravice istraženom dijelu crkvene unutrašnjosti. Najzanimljiviji nalaz iz novovjekovnog horizonta je brevar kojem je posvećen ovaj rad. Pronađen je u zapuni groba 66 među dislociranim rebrima (sl. 1), no vrlo vjerojatno je pripadao pokojniku iz groba 67 koji je bio pokopan na istoj razini, a grob 66 ga je presjekao točno u predjelu prsnog koša (sl. 2) (Belaj, Stingl 2019: 86–87). Kao dodatan dokaz da je brevar pripadao upravo pokojniku iz groba 67 poslužila je antropološka analiza.⁴ Naime, u grobu 67 pokopan je muškarac starosti između 16 i 18 godina, a rebra iz zapune groba 66,⁵ među kojima

je pronađen brevar, pripadaju muškarcu iste dobne skupine. Uzevši u obzir da je pronađeno vrlo malo novovjekovnih grobova⁶ te da se, osim navedenog primjera, međusobno ne sijeku, prilično smo sigurni da ne griješimo pripisujući brevar pokojniku iz groba 67.

Brevar pronađen u Novskoj⁷ izrađen je od bakrene legure (sl. 3). Oblika je nepravilnog romba, kojem su dvije gornje stranice duže od donjih, a na vrhu se nalazi okomita ušica. Dimenzije brevara su 7,75 (bez ušice 6,88 cm) x 4,96 x 1,06 cm, a težina bez ispune je 33,8 g. Zatvoren je bio pomoću dva mala vijka koji su međusobno povezivali bočne stranice poklopca (lice) i korpusa (naličje) brevara. Naime, na donjem dijelu, korpusu, nalazile su se šire bočne stranice te na vrhu ušica, a u njih se ulagao poklopac s užim bočnim stranicama. Jedan vijak, koji je vidljiv na fotografiji prije konzervatorsko-restauratorskih radova (sl. 3a), a koji je prilikom procesa propao, nalazio se na gornjoj desnoj bočnoj strani, neposredno uz ušicu, dok se drugi, koji nije bio vidljiv niti prije konzervatorsko-restauratorskih radova te o njegovom postojanju svjedoče samo rupice, nalazio na samom dnu brevara, odnosno na spoju dvaju donjih bočnih strana. U Hrvatskoj su objavljena samo tri brevara u obliku romba, mnogo manjih dimenzija od ovdje obradenog novljanskog. Dva identična su pronađena u istom grobu na lokalitetu Labor – crkva Majke Božje Gorske, a jedan na lokalitetu Remete – crkva Majke Božje Remetske (Azinović Bebek, Filipec 2015: 295, kat. 6a–b, 7). Metalni brevari u obliku romba

6 Samo šest od 50 istraženih grobova u unutrašnjosti crkve, odnosno od 94 istraženih groba na cijelom lokalitetu. Da se zaista radilo o grobovima iz razdoblja novog vijeka potvrđuju nalazi pronađeni u njima, prvenstveno nabožni predmeti kao što je krunica s drvenim zrnima i ostacima križa iz groba 60 ili medaljica iz groba 65 u kojem su pronađeni i dijelovi odjeće i obuće, poput gumbiju i nazuvaka (Belaj, Stingl 2019: 87, 92–93).

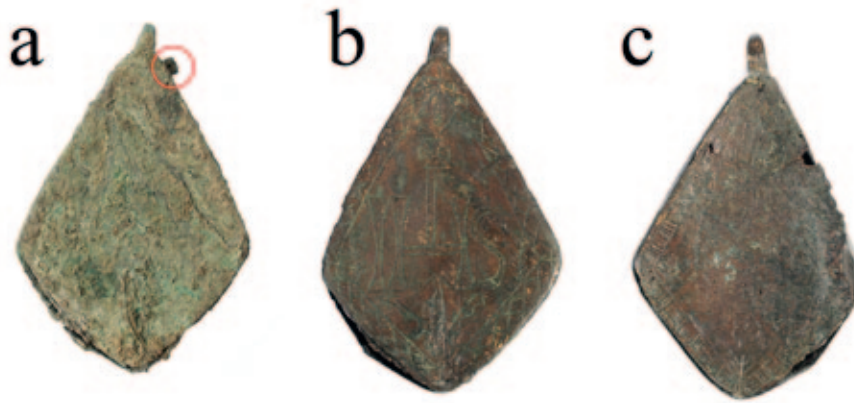
7 Preliminarno je objavljen nerestauriran u Belaj, Stingl 2021a: 31–32 te potom nakon konzervatorsko-restauratorskih radova u Belaj, Stingl 2021b: 31–32.

4 Antropološku analizu provela je kolegica Tea Kokotović s Instituta za arheologiju, kojoj ovom prilikom zahvaljujem na ustupljenim podacima.

5 U njemu je bio pokopan muškarac srednje životne dobi.

Sl. 2 Grob 66 (desno) presjekao je grob 67 (lijevo) u predjelu prsnog koša (snimio: S. Stingl)
Fig. 2 Grave 66 (right) intersected the grave 67 (left) in the chest area (photo: S. Stingl)

Sl. 3 Brevar prije konzervatorsko-restauratorskih radova (a) te lice (b) i naličje (c) brevara nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (snimio: I. Krajcar; uredio: H. Jambrek)

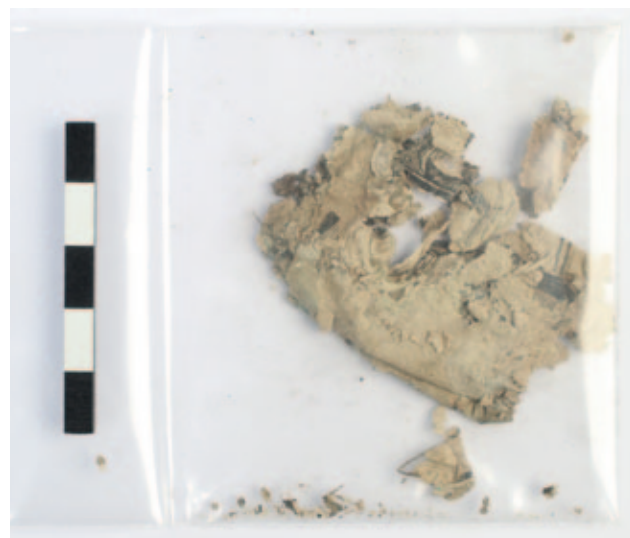
Fig. 3 Breverl before the conservation-restoration works (a) and its front (b) and back (c) after the conservation-restoration works (photo: I. Krajcar; editing: H. Jambrek)

pronađeni su u Borghettu u Italiji (Pasquali 2002: 35), unutar samostanske crkve sv. Križa u Passauu u Njemačkoj (Schenk 2018: 649) te u Mađarskoj, jedan prilikom rekognosciranja u Bonyhádu, a drugi na groblju u Tolni (Ódor, Vindus 2019: 198). Sudeći prema izgledu sačuvanog papira takav je bio i brevar pronađen na groblju u Szécsényu (Libor et al. 2020: 33, Fig. 7). Uz navedene mađarske primjerke, treba spomenuti i manji metalni brevar u obliku romba iz muzeja u Višegradu (Kováts MKM). Osim od metala, brevari u obliku romba proizvodili su se i od tkanine, a jedan svileni čuva se u Dommuseumu u Salzburgu (Gratz, Neuhardt 2010: 404, kat. 9.539).

Na poklopcu odnosno licu brevara pronađenog u Novskoj, vrlo je dobro vidljiv urezan Kristov monogram IHS s križem proširenih hasti (sl. 3b). Tri stilizirane strelice (ili možda čavla), koje simboliziraju tri redovnička zavjeta – čistoću, siromaštvo i poslušnost (Azinović Bebek 2012: 160), nalaze se ispod monograma, dok je lijevo i desno te iznad njega urezana po jedna, najvjerojatnije jelova, grančica. Traka s međusobno povezanim rombovima pruža se uz rub. Motiv na naličju slabije je sačuvan (sl. 3c), a lako je moguće da je prikaz bio izlizan zbog učestalog nošenja još za života pokojnika. Najvjerojatnije je riječ o Marijinom monogramu na što nas upućuje stilizirani prikaz bodeža koji probada srce na donjem dijelu naličja. Manja grančica urezana je ispod probodenog srca, a čini se da su bile urezane i u preostala tri kuta. Od monograma, kojim uobičajeno dominira veliko slovo M, vidljiv je samo krajnje lijevi dio. Za razliku od trake na licu brevara, traka uz rub naličja je ukrašena nizovima od po četiri usporedno urezane crtice. Kristov monogram čest je motiv na licu brevara. Osim što se nalazi na već spomenutom većem ovalnom brevaru iz Ližnjana (Krnjak 1997: 72–73; Krnjak 2016: 410–411), krasí i lice kvadratnog brevara pronađenog u crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (Azinović Bebek, Filipić 2015: 294, kat. 5) te manjeg kožnog brevara pronađenog na groblju oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku (Stingl 2017: 51, T10/67), koji je, sudeći po izgledu monograma, također mogao biti romboidan.

Brevar iz Borghetta u Italiji na licu ima Kristov, a na naličju Marijin monogram (Pasquali 2002: 35, Fig. 1, 2), kao i gotovo svi metalni brevari iz zbirke Dommuseuma u Salzburgu (Gratz, Neuhardt 2010: 400–403, kat. 9.522, 9.527–9.533). Na licu i naličju primjerka iz Bonyháda također su vrlo lijepo izvedeni Kristov i Marijin monogram (Ódor, Vindus 2019: 198, 220, T. 8: 5). S obzirom na to da se na dnu naličja novljanskog brevara nalazi bodež koji probada srce, pretpostavka je da bi mu stilski najbliži bio prikaz Marijina monograma na medaljonu iz Mariazella, danas dijelom zbirke Zoltána Szilárdfya iz Budimpešte, koji se datira u sredinu 18. stoljeća (Horányi 2004: 369, II–24) kada bismo otprilike mogli datirati i naš brevar.

Unutar brevara su pronađeni ostaci papira u dosta lošem stanju, a na sačuvanim ulomcima nisu vidljiva slova već ostaci crteža (sl. 4). Najvjerojatnije je riječ o bakrorezu ili drvorezu koji je, sudeći prema analogijama (Böhne 1967; Ochsenbein 2000; Knez

Sl. 4 Ostaci papira i tkanine iz brevara (snimio: I. Krajcar)

Fig. 4 Remains of paper and fabric from the breverl (photo: I. Krajcar)

Sl. 5 Drveni križ iz brevara (snimio: I. Krajcar)
Fig. 5 Wooden cross from the brevarl (photo: I. Krajcar)

2008; Lackovits Emőke 2013) prikazivao neke svece.⁸ Uz dijelove papira u tragovima su sačuvani i ostaci tkanine. Ipak, za razliku od papira, unutar brevara je u mnogo boljem stanju sačuvan manji drveni križ (sl. 5), dimenzija 4,43 x 2,32 x 4,3 cm, a težine 1,2 g. Na mjestu sjecišta dviju greda umetnut je manji križ od neke druge vrste drva, dok je na rubovima krakova nekoliko kružnih praznina ispunjenih malim križićima izrađenim najvjerojatnije od sedefa. Križ identično izgleda i sa stražnje strane, ali na njoj je sačuvan samo jedan mali sedefasti križić. Umjesto ušice, križ je na vrhu rombično izveden kako bi se oko tog dijela omotala uzica, pod uvjetom da nije izrađen isključivo za čuvanje u brevaru, relikvijaru ili nekom sličnom predmetu. Identičan križ je, sudeći prema rekonstrukciji, pronađen u jednoj od kripta crkve Franje Asiškog u Krakowu (Nowak et al. 2020: 222). Zanimljivo je da je, prema Kołyszko (2013: 29–30), riječ o vrsti križa za relikvije, koji su se najvjerojatnije čuvali unutar manjeg središnjeg križa izrađenog od druge vrste drva.⁹ S obzirom na to da se na primjerku iz Novske golim okom vidi da je manji središnji križ druge, nešto svijetlije nijanse, zaista bi mogao biti izrađen od druge vrste drva. Osim u Poljskoj, slični drveni križevi pronađeni su i u Njemačkoj, ali za razliku od primjeraka iz Novske i Krakowa, nemaju rombično izveden vrh, već su omeđeni metalnim okvirom, najčešće izrađenim od neke bakrene legure. Okomita ili paralelna ušica, kroz koju prolazi karičica, nalazi se na vrhu okvira. Dva su pronađena na groblju uz crkvu sv. Pavla u Wörmsu u Njemačkoj (Grünwald 2001: 31, M 3416, 44, M 3457 b), a jedan unutar samostanske crkve sv.

⁸ Ostaci papira su u vrlo lošem stanju te je nakon konzervatorsko-restauratorskih radova odlučeno ne otvarati ih.

⁹ Također ističe i simboličku brojku sedam koliko se na svakoj strani križa nalazi kružnih praznina (po jedna na vrhu patibuluma i na krajevima antene te četiri na dnu patibuluma). Sedam križeva razdvaja skraćene molitve Zaharijina zaziva, broj sedam je simbol božanstvenosti, svetosti i sreće, sedam rečenica je Krist izgovorio na križu, sedam je žalosti Majke Božje itd. (Kołyszko 2013: 30–31).

Križa u Passauu (Schenk 2018: 654, Abb. 10). Sličan primjerak čuva se i muzeju u Višegradu u Mađarskoj (Kováts MKM), a svi su datirani u 18. stoljeće.

Zaključak

Brevar pronađen u crkvi sv. Luke Evanđeliste u Novskoj jedinstven je, ne samo svojim oblikom i veličinom, već i nalazom drvenog križa u njegovoj unutrašnjosti. Veći ovalni brevari iz Ližnjana i Žumberka nisu imali križeve već medaljice, a kadase u brevaru nalazi i križ onda je najčešće riječ o *caravaca* križu, koji je među ostalim štitio i od kuge, a uvijek je izrađen od metala, kao što je vidljivo na primjerima iz Salzburga, Veszpréme, Bridwella i Londona (Gratz, Neuhardt 2010: 403, kat. 9.535; Lackovits Emőke 2013: 475, 1. kúp.; Thwaite 2020: 87, Fig. 25: 89; 26). Specifičnost novljanskog brevara je i u tome što na ostacima papira nije sačuvan tekst već se naziru dijelovi slikovnih prikaza. Većina do sada objavljenih brevara ima ili samo tekstualne zapise (Krnjak 1997: 74; Pasquali 2002; Gratz, Neuhardt 2010: 402, kat. 9.532; Azinović Bebek, Filipec 2015: 294, kat. 5; Stingl 2017: 52–56) ili kombinacije tekstualnih i slikovnih prikaza (Ochsenbein 2000; Knez 2008; Gratz, Neuhardt 2010: 400–404, kat. 9.522, 9.525, 9.534–9.536, 9.538; Lackovits Emőke 2013; Thwaite 2020: 86–90).

Križ pronađen unutar novljanskog brevara se, prema analogijama, datira u 18. stoljeće, odnosno u razdoblje najveće produkcije brevara. S obzirom na to da za vrijeme osmanlijske okupacije Novske nije bilo ukopavanja na prostoru crkve sv. Luke Evanđeliste, prvi novovjekovni ukopi trebali bi se datirati nakon oslobođenja, pretpostavljamo tek po završetku izgradnje drvene kapele, za koju Željko Voborski (2007: 8) navodi 1744. godinu. Uzevši sve navedeno u obzir, smatramo da nećemo pogriješiti datiramo li brevar, ali i ukop pokojnika iz groba 66, u sredinu 18. stoljeća.

Mlađi muškarac među čijim je kosturnim ostacima pronađen brevar te koji ga je vrlo vjerojatno posjedovao za vrijeme svoga kratkog života, bio je teško bolestan. Poroziteti su vidljivi na brojnim kostima, a mogu upućivati na razne zarazne bolesti. Jedna noga imala je loše zaraslu antemortalnu traumu, dok su na drugoj vidljivi tragovi osteomijelitisa, odnosno upale koštanog tkiva. Pretpostavka je da se mladić dugo mučio s navedenim problemima, koji su možda bili i uzrok njegove prerane smrti. S obzirom na to da su se brevari bolesnim članovima društva stavljali pod jastuke te da su štitili od kuge i brojnih drugih bolesti, među kojima se ističe više vrsta groznice (Ettlinger 1965: 111), lako je moguće da je pokojnik iz Novske uza se nosio brevar vjerujući da će se na taj način lakše nositi sa zdravstvenim teškoćama koje su ga snašle.

Napomena

Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Razvoji naslijeđe viteških redova u Hrvatskoj* (milOrd) (HRZZ, IP-2019-04-5513).

Internetski izvor

Internet source

Kováts MKM – Kováts, I., Műtárgyaka Mátyás Király Múzeum gyűjteményéből: 18. századi kegytárgyak (Predmeti iz zbirke Muzeja Mátyás Király: pokloni iz 18. stoljeća),

<https://www.visegradmuzeum.hu/mutargyak-a-matyas-kiraly-muzeum-gyujtemenyebol-18-szazadi-kegytargyak> (listopad 2022.)

Literatura

Bibliography

Azinović Bebek, A. 2012, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske*, Unpublished PhD Thesis, University of Zagreb, Zagreb.

Azinović Bebek, A., Filipec, K. 2015, Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih groblja sjeverozapadne Hrvatske / The breverls from Lobor and other early modern cemeteries in northwestern Croatia, *Opuscula archaeologica*, Vol. 37–38 (2013–2014), 281–300.

Belaj, J., Stingl, S. 2019, O arheološkim istraživanjima crkve sv. Luke Evangeliste u Novskoj 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 75–99.

Belaj, J., Stingl, S. 2021a, Otkrivanje novljanskih tajni: prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Luke Evangeliste, in: *Arheološka baština novljanskog kraja*, Drnić I. (ed.), katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Pučko otvoreno učilište Novska, Novska – Zagreb, 29–37.

Belaj, J., Stingl, S. 2021b, Otkrivanje novljanskih tajni: prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Luke Evangeliste, in: *Arheološka baština novljanskog kraja*, 2. prošireno izdanje, Drnić I. (ed.), Arheološki muzej u Zagrebu, Pučko otvoreno učilište Novska, Zagreb – Novska, 29–38.

Böhne, C. 1967, Die süddeutschen Breverl, *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, Vol. 1966–1967, 208–213.

Ettlinger, E. 1965, The Hildburgh Collection of Austrian and Bavarian Amulets in the Wellcome Historical Medical Museum, *Folklore*, Vol. 76(2), 104–117. <https://doi.org/10.1080/0015587X.1965.9716996>

Gratz, R., Neuhardt, J. 2010, Grafik, in: *Glaube & Aberglaube. Amulette, Medaillen & Andachtsbildchen*, Keller P. (ed.), Dommuseum zu Salzburg, Salzburg, 316–429.

Grünwald, M. 2001, *Pilgerzeichen, Rosenkränze, Wallfahrtsmedaillen: die Beigaben aus Gräbern des 17. bis 19. Jahrhunderts aus dem Pfarrfriedhof bei St. Paul in Worms; die Sammlung gotischer Pilgerzeichen im Museum der Stadt Worms*, Stadtarchiv, Worms.

Horányi, I. 2004, Devotion und Medizin – Frömmigkeitsbrauchtum im Dienste der Heilung, in: *Ungarn in Mariazell – Mariazell in Ungarn: Geschichte und Erinnerung*, Farbaky P., Szabolcs S. (eds.), Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Budapest im Museum Kiscell, Budapest, 358–370.

Knež, D. 2008, Breverl – zagovor ali blagoslov? / Breverl – Invocation or Blessing?, *Argo*, Vol. 51(2), 46–53.

Kolyszko, M. 2013, *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (tan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

Krnjak, O. 1997, Grobni prilozii iz crkvice Majke Božje od Kuj kod Ližnjanja, in: *Ližnjanski zbornik. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Ližnjani i okolica od prapovijesti do danas, Ližnjan, 13. travnja 1996.*, Šikić J. (ed.), Koordinacija istarskih ogranaka Matice Hrvatske, Pazin, 71–82.

Krnjak, O. 2016, Arheološki izvori kao prilog poznavanju vjerskog života u Istri / Il contributo delle fonti archeologiche alla conoscenza della vita religiosa in Istria / Archaeological Sources as a Contribution to the Understanding of Religious Life in Istria, in: T. Bradara, O. Krnjak, *Temporis signa: arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja / Testimonianze archeologiche dell'età moderna in Istria / Archaeological evidence of the Istrian modern era*, Monografije i katalogi 26, Arheološki muzej Istre, Pula. 371–411.

Lackovits Emőke, S. 2013, Egy 18. századi oltalomlevél, azaz breverl, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 8. Konferencia Balatonfüreden 2009. október 1–3.*, Piliipkó E. (ed.), Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 463–480.

Líbor, C., Laczkó, V., Zsiga-Csoltkó, E., Balogh Bodor, T. 2020, The excavation of an Early Modern cemetery in Szécsény, *Hungarian Archaeology*, Vol. 9(1), 30–35. <https://doi.org/10.36338/ha.2020.1.7>

Nowak, M., Drażkowska, A., Iyczak, M. 2020, Wyposażenie grobowe, in: *Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych 1*, Drażkowska A. (ed.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 177–279.

Ochsenbein, P. 2000, Zur Typologie der Breverl. Über ein in St. Gallen 1996 aufgefundenes Exemplar, *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, Vol. LIV(103), 55–75.

Ódor, J. G., Vindus, M. 2019, Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnárról, *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum évkönyve*, Vol. XLI, 175–228.

Pasquali, T. 2003, Borghetto sull'Adige (Comune di Avio, Trentino Meridionale) un medaglione rinvenuto in località Coai di Borghetto (Ricerca 1994), *Annali dei Musei Civici di Rovereto*, Vol. 18 (2002), 33–50.

Schenk, J. 2018, Frühneuzeitliche Grabfunde, in: *Die Ausgrabungen 1978–1980 in der Klosterkirche Heiligkreuz zu Passau-Niedernburg. Materialhefte zur bayerischen Archäologie 108*, Bender H. (ed.), Verlag Michael Lassleben, Kallmünz, 625–676.

Stingl, S. 2017, *Novovjekovni nabožni predmeti iz grobova oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku*, Unpublished MA Thesis, University of Zagreb, Zagreb.

Thwaite, A.-S. 2020, *Magic and the material culture of healing in early modern England*, Unpublished PhD Thesis, University of Cambridge, Cambridge.

Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T., Krznar, S. 2021, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*, Monografije Instituta za arheologiju 5, Institut za arheologiju, Zagreb.

Voborski, Ž. 2007, *Novljanske župe sv. Luke Evangelista i bl. Alojzija Stepinca*, Ogranak Matice hrvatske Novska, Novska.

Summary

The rescue archaeological excavations of the Church of St. Luke the Evangelist in Novska found and explored 94 graves in two burial horizons: a late medieval horizon and an Early Modern, post-Ottoman horizon. The church was not in use during the Ottoman occupation, when there were no burials in the area of the ruined church. After the liberation and the construction of a wooden and then a stone chapel, the burials continued. A total of six graves were buried in the filled Early Modern layer; all of them were found in the eastern part of the church nave – the only part of the church that was fully explored. One of the most interesting finds that can be dated with certainty to the Early Modern period is a metal rhomboid breverl from the filling of grave 66. Found among dislocated ribs, it most likely belonged to the body from grave 67, which was cut in the chest area by the subsequent digging of grave 66. The assumption that the ribs, and the breverl found among them, belonged to the body from grave 67 was supported by the results of the anthropological analysis, according to which both the dislocated ribs and the inhumation remains *in situ* belonged to a male aged between 16 and 18 years. The breverl stands out with its shape, but also its size. Most breverls that have been published in Croatia measure between 2 x 2 and 3 x 3 cm, while the breverl from the Church of St. Luke the Evangelist measures 7.75 x 4.96 cm. The two lower sides are shorter than the upper sides, and there is a parallel hoop on the top of the breverl. On a lateral side near the hoop there is a hole where there was a screw that fell apart during the conservation and restoration works. There was another screw at the joint of the two shorter sides, connecting the cover (front) and body (back) of the breverl, and preventing it from being opened easily. On the front of the breverl there is the monogram of Christ with a cross and three stylized nails (or arrows), while the image on the back is not preserved so well. It is most likely the monogram of Mary, as indicated by the depiction of a heart pierced by a dagger in the lower part of the back. In the interior of the breverl there is a preserved wooden cross and the remains of paper that have no visible text, but were most likely images of saints printed from a copper or wood engraving. After the conservation and restoration work, the paper was in a very bad condition, so it was decided not to damage it further by opening it. One part of the paper has visible remains of fabric. The cross did not have a preserved hoop, but was rhombic at the top, perhaps so that a cord could be wrapped around it there. The front and the back of the cross are identical. At the

ends of the beams there are seven circular gaps on each side, which were filled with mother-of-pearl crosses. At the intersection of the two beams there is a smaller embedded cross, most likely made of some other kind of wood; judging by the analogies, it probably served to hold relics. The breverl from Novska is a unique find, not only because of its shape and size, but also because of the finds inside it. Most published breverls have only writings preserved on paper or a combination of images and writings. The paper from the Novska breverl seems to have had only an image. The teenager among whose ribs the breverl was found was gravely ill, and since breverls were believed to protect against many diseases and were placed under the sick man's pillow, it is quite probable that he carried it on him during his life, believing that it would help him cope with his poor health.

Acknowledgement

This paper was financed by the Croatian Science Foundation through the project *Development and Heritage of the Military Orders in Croatia* (milOrd) (HRZZ, IP-2019-04-5513).